

XVIII ԴԱՐԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒՆԻ ՀՈՌՈՄՄԻՄԵ ԱԳՈՒԼՅՈՒՆ ԵՎ ՆՐԱ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՈՂԲԸ

Մեր միջնադարյան մատենագրության մեջ պահպանված են մի շարք վկայություններ, որոնք ցույց են տալիս, թե ինչպես հայ կիներ եղել և իր երկրի քաղաքական-հասարակական շարժումների ակտիվ մասնակիցը և նրա բազմադարյան կուլտուրան ըստեղծող ու զարգացնող ուժերից մեկը։ Նա զենքը ձեռքին հերոսաբար կռվել է իր հայրենիքի անկախության համար։ Հիշենք Անիի պարսպի վրա մարտնչող Այծեմունիկին։ Նրա անմոռաց ներկայացուցիչները մասնակցել են սոցիալական այնպիսի շարժումներին, ինչպիսին էր Թոնդրակյան շարժումը։ Հիշենք Հրանուշին, Ախսիին, Կամարային և այլոց։ Հայ կինը, շնայած իր ճորտական դրությունը, սիրել է գիրն ու գրականությունը և այդ բնագավառում թողել այնպիսի անուշ, ինչպիսին Ալիծն է, որն իր նվիրական սերը կապել է գրչության արվեստի հետ։ Կարելի է մի քանի տասնյակ ձեռագրեր թրվարակել, որոնք ընդօրինակել են միջնադարյան գրչուհիները։ Մեր մատենագրության մեջ հայտնի են նաև կին բանաստեղծների անուններ, որոնց գործերը մեզ չեն հասել։ Այդպիսիններից է եղել, օրինակ, Ստեփաննոս Սյունեցու քույր Սահակադուխտը (VIII դ.), որը միաժամանակ և երաժիշտ է եղել։ Վկայություններ կան, որ Վահան Գողթնեցու քույր Խոսրովադուխտն էլ բանաստեղծուհի է եղել։ Նրան են վերագրում մեզ հասած մի ողբ-շարական՝ ձոնված իր նահատակ եղբոր հիշատակին։

Այժմ մեր Մատենադարանի № 3263 ձեռագրից ծանոթանում ենք մի նոր բանաստեղծուհու հետ, որի ոչ միայն անունն է հասել մեզ, այլև նրա պատ-

մական-հայրենասիրական սրտառու, ողբի բնագիրը։ Դա Հռոմսիմե Ագուլեցին է (XVIII դ.)։ Այս օշոորդի անունով է, որ առաջին պիտի սկսվի այն հայ բանաստեղծուհիների շարքը, որոնց գործերը հասել են մեզ, և այս գործերի հեղինակային պատկանելությունը կասկածելի չէ։

Հռոմսիմե Ագուլեցին ծնվել է 1730—35 թվերին Ագուլիսում՝ Ապստոլ Բեկի որդի Հայրապետի ընտանիքում։ Հռոմսիմեի մոր անունն է ձեռք Սոփի կամ Սոփիանն, ունեցել է երկու քույր և մի եղբայր, որոնց անուններն անհայտ են մնացել։ Հռոմսիմեն ամուսնացած չի լինում, երբ տեղի է ունենում Ագուլիսի 1751 թվի ավերումը։ Ագատ Խանը տիրելով Նախիջևանին՝ մտադրվում է շարժվել դեպի Նրևան։ Ծանապարհի վրաց զորքը ճակատամարտ է տալիս ու պարտության մատնում Ագատ Խանին։ Վերջինս նահանջում է և հասնելով Ագուլիս, որն այդ ժամանակ հայտնի էր իր վաճառականությամբ և ուներ բարգավաճ վիճակ (համարվում էր խաւ), որոշ բանակցություններից հետո, հրաման է տալիս իր զորքերին՝ կողոպտել և ավերել քաղաքը, իսկ բռնակշռությանը կոտորել և գերել։ «Անթիլ քրիստոնեայք արք և կանայք, ասում է ժամանակագիրներից մեկը, — երիտասարդք և մանկունք սրով անցուցին, և զամենայն հողն արեամբ ներկեալ շաղախեաց... և լետ այսքան սրախաղովեան մնացեալ քրիստոնեայքն կողոպտարար գերեցին»¹⁾։ Այս ահալոր աղետը նկարագրված է նաև ժողովրդական մի երգում, որի խորագիրն է.

1) «Մասիս» շաբաթաթերթ, 1885—86, 730: Տես նաև Դ. Ալիշան «Միսական», 331—333:

«Ազատ Խանի Բզովաց չափմիշ
արիւր»

Սույն երգում կարդում ենք.

Կարձուող լցվել աշ բաւում,
Գետը նարկվալ կարմիր ըրնով,
Ընկերքը տարան ապրտով:
Քշեն համասն մոյն դամբիով:

Ահա այս «դամբիով» քշված աղջիկ-ներին մեկն է լինում և Հոռոմսիմեն:
Միակ իրը, որ նա փախցրած է լինում տանից, Հովնաթան նաղաշի տաղա-րանն է, որը 1753 թվին նրա հայրն ընդօրինակել էր տվել Կոնստանդնու-պոլսում: Այդ տաղարանի վերջում անգրել մնացած թերթերից մեկի վրա (113 բ) Հոռոմսիմեն գրել է.

«Թվական ՌԲՃ մեկ (1201 + 551 = 1752), մարտի Ե-ումն (5-ին) Սովուղ Բուլաղ, որ ես Աբդյեցի Հայ-րապետի որդի Հոռոմսիմէս, որ գերի էլիմ ընգած, այս ներգրածս ասել եմ. զղալովն թողութեան անէք»:

Ապա սկսվում է ողբը, որը հորին-ված է աղբբեղաներեն և գրի է առնր-ված հայկական տառերով: Հոռոմսի-մենի ձեռագիրն անվարժ է, զժվար է կարդացվում. տեղ-տեղ էլ ջրի, թե ար-ցունքի կաթիլների հետքեր կան, որոնց տակ եղծվել են շատ տառեր ու բառեր: Ամբողջապես անընթեռնելի է մեկ էջ:

Թե որքան է տևում Հոռոմսիմենի գե-րությունը և ե՞րբ է աղատվում նա, հայտնի չէ: Միայն թե նրա փախցրած տաղարանը փրկվել է կորստից և այսօր գտնվում է մեր Մատենադարանում: Հայտնի է նա-և, որ Հոռոմսիմենի գերությունն սկսվել է 1751 թվի հոկտեմբերի 12-ի շաբաթ օ-րը, երբ սկսվել է Ագուլիսի ավերումը, կամ երեք օր դրանից հետո, երբ դա-ղարում է կոտորածը և սկսվում գերե-վարությունը: Կարելի է ավելացնել նաև այն. որ Հոռոմսիմեն իր ողբը հո-րինելիս եղել է 15—20 տարեկան:

Վերոհիշյալ տաղարանի ամփոփ նը-կարագիրն է՝ № 3263, գրչության ժա-

մանակ՝ 1738 (ողբինը՝ 1752), գրչու-թյան վայրը՝ Կ. Պոլիս (ողբինը՝ Սո-վուղ Բուլաղ), թերթների քանակը՝ 115, նյութը՝ թուղթ, կազմը՝ թղթապատ խա-վաքարտ, գիրը՝ բուրդագիր (ողբը՝ շը-ղագիր), զարդեր՝ ունի, գրիչ՝ Պողոս (ողբինը՝ Հոռոմսիմեն):

Սույն ողբի մեջ նկարագրված է գե-րինների ծանր դրությունը, ուր բնակա-նաբար մեծ տեղ է բռնել նաև երիտա-սագ երգչուհու Վարդտն՝ իր հայրենիքի և հարազատների նկատմամբ:



Տպագրության ենք հանձնում վերո-հիշյալ ողբի մեր կատարած թարգմա-նությունը:

Ողբի վերջին տունը մի ուրույն վեց-յակ է, ուստի և ողբից անջատվում է աստղանիշերով:

Բնագրում կան մի քանի հակասա-կան տողեր, որոնց վրա արժե կանգ առնել՝ թյուրիմացություններից խու-սափելու նպատակով.

ա) Բանաստեղծուհին մի տեղ գրում է.

«Ուլ զեզի գեի, բիր անայ»

Այսինքն՝ երեք աղջիկ էինք, մի մայր: Սակայն հետո գրում է թե.

«Աթամին, անամին բերլալ զեզի ամ»

Այսինքն՝ հորս մորս միակ աղջիկն եմ:

Այս հակասությունը պիտի բացատ-րել այսպես: Հավանաբար Հոռոմսի-մենի մյուս քույրերն իրենից մեծ են ե-ղել և ամուսնացած: Տանը, ծնողների մոտ ինքը մնակ է եղել ու այդ իմաս-տով էլ իրեն իր ծնողների միակ աղ-ջիկն է համարել:

բ) Ողբում կա այսպիսի տող.

Վաթանըմ բուրախալըմ, Թոխաթայ գալդեմ.

Այսինքն՝ Հայրենիքս թողի, Թոխաթ եկա: Թվում է, թե նա այս տողերը գը-րում է Թոխաթում, բայց գիտենք, որ նա գտնվում է Սովուղ-Բուլաղում: Հանրածանոթ Թոխաթի փոխարեն թե-

1) Ս. Մարգարյան, «Ազգույնացող բարբառը», II, 37—38.

դեպի պիտի հասկանալ մի գլուխ՝ Սովոր-Բուպաղի շրջանում: Այս դեպքում պիտի ընդունել, որ Հոռոմսիմեն գրտունը վել է ոչ թե Սովոր-Բուպաղում, որը շրջանի կենտրոն է եղել, այլ այդ շրջանի Թոխաթ գլուխում:

Թարգմանության մեջ գերադասել ենք լիարգմանել մի քանի այնպիսի բառեր, որոնք այդպես էլ հասկանալի են (օրինակ. էլ, գլուխ, դիվան): Մի երկու տեղ էլ Ագուլիսի փոխարեն թողել ենք Ալիս ձևը¹⁾: Բնագիրը բաղկացած է 18 տնից և մեկ վեցյակից: Բընագրի 11-րդ տունը թեև ընթերցվում է, բայց չկարողացանք թարգմանել: Իսկ 9 և 15-րդ աղճատված տները, մոտավոր թարգմանություններ, զետեղեցինք ստույտակում:



Ագուլիսի գետը լավով ես անցա, Մարավ արածվ երա շին կուացա. Մենդի աղա, քո ձեռքն բեկած հեռացա. Մեզնից բարե՛ հայրենական մեր էլին:

Մեր աչիքից վարա գետն ես հոսում, Մեր հառաջը երկնի հեռուական է լուսմ, Բախան է, մայրիկ, մեզ այս վրեակը հյուսում.

Մեզնից բարե՛ հայրենական մեր էլին:

Վառվում եմ ես, սակայն ծախս է անձմար, Զի կլանում հոգե էլ հառաջըս անմար, էլ ի՞նչ աստված՝ քե մի ծաղկի շունի հար. Մեզնից բարե՛ հայրենական մեր էլին:

Ձանկանում եմ ես իմ անունը ծածկել, Իմ մայրիկին գեթ մի համակ ուղարկել, Ոյ ա՛հ շունեմ, ինչպես պիտի առաքել, Մեզնից բարե՛ հայրենական մեր էլին:

Մենդի՛ աղան ճորից հագել սպիտակ, Սիրտս վառել, կյանքս առել սեի տակ.

1) Ալիս—Ագուլիսի ագրքեջանական ձևերից է, չարտի շփոթել Ալիս գետի հետ:

2) Այս տան 4-րդ տողը բնագրի մեջ այլ է. «Մազաթ մալաբարան գոյեղարիկն, այսինքն՝ արգրաթ հոյեղարան ուղարկեմ»: Մենք այս տողը դուրս թողինք. որովհետև ճշտ հույժան նոր միտք չունի, բացի զրանից չուղեցինք յախտակ կրկնակը:

Վերջը դարձա ուրիշներին հարապել. Մեզնից բարե՛ հայրենական մեր էլին:

Անգար եմ ես, սիրտս էլ խեղան շի՛ շինի, Վշտանա եմ, դեմքս ժպտան շի՛ շինի, Այս դամանից՝ ինձ՝ գրաբայուն շի՛ խնի. Մեզնից բարե՛ հայրենական մեր էլին:

Գերեհների քաղաքան է գալիս, տե՛ս, Այ արյունով ողորած կուրծք ու երես, Մատաղ լինի, հա՛յ գերեհներ, կյանքս ձեզ, Մեզնից բարե՛ հայրենական մեր էլին:

Որին Իրան, որին Թուրան ես տեսում, Չկա մեկը, որ Դիվանին տա դիմում, Ալի՛ս, վշտից գլուխներդ ես խեղճեցում, Մեզնից բարե՛ հայրենական մեր էլին:

Իմ ռակե քո՛ւյր, ականջ չարի քո խոփին, Ախ, կտեսնե՛մ, մայրի՛կ ջան, քե՛զ ես կրկին, Կարանել եմ, ազնի՛վ եղբայր, քո տեղին. Մեզնից բարե՛ հայրենական մեր էլին:

Միակ աղբիկն էի ես իմ հար ու մար, Զերմ ստիճանով պանված, զգված ամեն օր, Հայրապետ Ալիսցու աղբիկն եմ սգվար, Մեզնից բարե՛ հայրենական մեր էլին:

Սուփի էր իմ մար տունը քանկագին, Ավեր դառնար բանջարանոցն ու այգին, Զորք խառնեց, բերեց ինձ ա՛յս փառանքին. Մեզնից բարե՛ հայրենական մեր էլին:

Դանիճները ինձ խելով գերեցին, Զայիւր—չիման Ագուլիսից բերեցին,

1) Այս և հաջորդ տան միջև կա մի կոթը—ված տուն, որի մոտավոր պատկերը հետևյալն է.

Երեք աղբիկ էինք ու մի մայր,

Ագուլիսից դահիճները (մեզ քշեցին տարբեր կողմեր),

(Մեկ տող անընթեռնելի),

Մեզնից բարե՛ հայրենական մեր էլին:

2) Այս տան վերջին տողն ըստ բնագրի այլ է և միտքը լրիվ հասկանալի չէ (Գե. դի քի հա՛յ, ես մահաբում դու, գործասին), ուստի դրա փոխարեն պահեցինք կրկնականը: Այս և հաջորդ տան միջև կա մի ամբողջ տուն, որը թարգմանել չկարողացանք:

Աշխատեալից այդպէս.
Մեզինք բաւե՛ հայրենական մեր էին 1,

Գերկամ եմ առգ: Զկա ազատ կյանք ու օդ,
Հաւաքաւորե՛ր, մեացել եմ ձեզ կարօտ,
Մեզիս ի՛նչ էր, որ առաւ կյանքն այս առնաւ,
Բոլորք ընկա՛ գրկված երկրիցս առնաւ:

Վա՛յ իմ ջանին, էս ի՛նչ դարդեր եմ տեսել,
Միտաւ քաւ է, որ մինչև օրս եմ հասել,
Հաւաքաւորե՛ր, կուգեմ վշտերս տեսել,
Որ դուք մեկ-մեկ գրի առնե՛ք դարդերս:

Մա՛յր, լալիս ես, գիտեմ, դու զօր ու գիշեր,
Անբաւական է մինչ դատաստան կյանքը մեր,
Մուտացիկ եմ. փրկի՛ր որդուն քո առանք,
Մի բոգ մեռակ՝ ընկած օտար երկրներ:

Ազուլիսից դուրս եկա,
Կարօտ մեացի, դուրս եկա,
Այստեղ արի, մայրի՛կ ջան,
Մի բոգ որդիդ ճկեցեկա.
Այս վշտերը պատմելուց,
Ավա՛ղ, օգուտ ճե՛շ չկա:

XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒՂԻ ԵՂԻՍԱԲԵԹ ԲԱՐՍԵՂՈՎԸ ԵՎ ԻՐ ՍԻՐՈ ՄԻ ԵՐԳԸ

Նոյսաբեթ Բարսեղովը նոր անուն է մեր մատենագրութեան մեջ: Նա մեր աշխարհիկ գրականութեան ասպարիզում մեզ ծանոթ երկրորդ վիճակն է (առաջինը՝ Հոռոմսիմե Ազուլեցիին է), որի անունն ու գործը հասել են մեզ: Մեր Մատենագրարանի № 7652 ձեռագրի 8ա—9ա թերթերի վրա 1831 թվին նա, անվարժ գրչու-թյամբ, գրի է առել իր սիրո մի երգը: Դա հորինված է աշուղական երգերի ձևով, ունի կանոնավոր տաղաչափություն, ճոխ հանգեր եւ գրված է ժամանակի խոսակցական լեզվով: Այդ լեզուն պահել է հեղինակի բարբառով ուժեղ գրողը:

Երգչուհու մասին որոշ տեղեկութեաններ ստանում ենք նույն ձեռագրում՝ իր ձեռքով արված նշումներից: Օրինակ՝ երգից անմիջապէս հետո կարդում ենք. «Այս շայխէմէն Նոյսաբեթ Պարսեղովիս ասածն է»: Այս վկայութեամբ է որ պարզվում է տրվել երգը իրեն՝ Նոյսաբեթին պատկանելը: Այնուհետեւ կան «Ի 183 [օ]»,

«1831» թվերը: Հաջորդ էջում կա 181203 թիվը, որը հավանաբար նշանակում է 1823: Ապա, որպէս խորագիր հայատառ տաճկերեն մի երգի, գրված է. «Էղեայ Պաղարօվ», որը կարող է երգչուհու ստորագրութեանը լինել, մանավանդ որ վերջին «վ» տառն ավարտված է գալարուն գծիկով, ինչպէս արվում է սովորաբար ստորագրութեան ժամանակ: Սույն ձեռագրի վերջում կան զանազան գրութեաններ, որոնցից կարևոր են հետևյալները.

ա) «Թվին 1822-ին այմիսեանի մարտին 2-ին նորով կրնացայց այտնիրս Ունուցքիցի Նուվանեանիսի Շիւպանօվին խոթուրը ցրեցի 1 տարու դանայ...»:

բ) «Այս տունը պոնեցիք 1824-ին հոկտեմբերի 1-ին, ամիսը՝ 1 մանեդ քրիս պիտի տանք, որքան նստինք»:

Կարելի է կարծել, որ բանաստեղծուհին եղել է նոր Նախիջևանցի, դարասկզբին գաղթած Ղրիմից. նա հավանաբար ծնված պիտի լիներ 1790-ական թվերին (Ղրիմում):

Նշված ձեռագիրը պարունակում է նաև այլ նյութեր. 1գ թերթի լուսանցում գրված է. «Գրիգոր Ղաղարեան». այդտեղից մինչև 3բ թերթը գրի է առնված «Ճշուղ Բարամի» երգերի մի մասը, ապա Մարքիս Օղլու, Շահան Օղլու և այլոց երգերը: Կարելի է կարծել, որ անանուն երգերի մեջ էս մասունի Նոյսաբեթ Բարսեղովը:

1) Այս և հաջորդ տան մեջ կա մի աղավաղված տուն, որից կարելի է թարգմանել միայն հետևյալ տողը (և կրկնակը):
Սոուզ-Բոզազի տար ու [ձորերը]:

Այնուհետեւ կա մի ամբողջ էջ, որը բոլորովին անընթեռնելի է: